

В. Б. Молчанов

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), yakudza68@ukr.net

БОРОТЬБА ОРГАНІВ САМОВРЯДУВАННЯ З ПРОЯВАМИ МОНОПОЛІЗМУ В МІСТАХ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті висвітлюється боротьба органів самоврядування з проявами монополізму в містах України у другій половині XIX — на початку XX ст. На підставі різних правових джерел, архівних документів та наукових досліджень з'ясовується, що категорію монополія варто розуміти як ринок, на якому кількість продавців настільки незначна, що кожен з них здатен впливати на кінцеве формування ціни. Доводиться, що місцеві органи самоврядування за допомогою політики такс контролювали ціни як на продовольство, так і товари першої необхідності та ін. З'ясовується, що антимонопольна законодавча база Російської імперії мала глибоку традицію, але залишалась консервативною, не встигала за розвитком ринкових процесів і була неефективною. Держава сама брала участь у процесах монополізації з метою швидкого створення транспортної системи й оборонного виробництва, що не давало можливості розвиватися вільній конкурентній боротьбі.

Ключові слова: самоврядування, монополія, міста, населення, промисловість, торгівля, капітал, картель, синдикат, транспорт, конкуренція, концентрація виробництва, імперіалізм, закон, такса, ринок, кон'юнктура, ціна, товар, конкуренція.

V. B. Molchanov

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Senior Research Fellow, Department of the History of Ukraine XIX –
early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), yakudza68@ukr.net

FIGHT OF ORGANS OF SELF-GOVERNMENT AGAINST THE DISPLAYS OF MONOPOLISM IN THE CITIES OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF XIX — EARLY XX CENTURY

Abstract

In the article the fight of organs of self-government is illuminated against the displays of monopolist in the cities of Ukraine in the second half of XIX — at the

beginning XX of century it turns out On the basis of different legal sources, archived documents and scientific researches, that category monopoly it costs to understand as a market on that the amount of salespeople is so insignificant, that each of them is able to influence on the eventual forming of price. It will be that the local organs of self-government by means of politics of rates to control prices both on food and commodities of daily necessity and other it. Turns out that the antimonopoly legislative base of the Russian empire had deep tradition, but remained conservative, did not have time after development of market processes and was ineffective. The state self took part in the processes of monopolization with the aim of rapid creation of a transport system and defensive production that did not give an opportunity to develop to free competitive activity.

Keywords: *self-government, monopoly, cities, populations, industry, trade, capital, cartel, syndicate, transport, competition, concentration of production, imperialism, law, rate, market, state of affairs, price, commodity, competition.*

У сучасних умовах надзвичайно складного політичного і соціально-економічного розвитку Української держави особливої актуальності набуває проблема добробуту широких верств її населення. Разом з анексією Криму та початком військової агресії Росії на Сході України безліч наших громадян змушені були залишити свої місця постійного проживання у зоні бойових дій і переїхати як до інших регіонів країни, так і за її межі. За таких умов, не маючи а ні власного житла, а ні стабільної роботи, а ні постійних джерел доходу, вони опинилися на межі фізичного вимирання. Не в кращому становищі перебуває і решта українців, адже всі витрати, пов'язані з війною, держава переклала на плечі рядових громадян у вигляді посилення податкового тягаря через запровадження додаткових податків і зборів, скорочення державних соціальних програм та збільшення воєнних витрат з бюджету країни на ведення бойових дій.

Масштаби соціально-економічного лиха нарешті привернули увагу і вітчизняної академічної науки. Забили на сполох демографи. Відомий учений, академік НАН України Е. Лібанова в інтерв'ю 16 листопада 2017 р. відверто акцентує увагу на тому, що депопуляція в Україні спостерігається з 1991 р.¹ Тут варто поміркувати. Цікаво те, що замість того, щоб назвати ці процеси геноцидом (від грец. *γένος* — рід, плем'я та лат. *caedo* — вбиваю) — цілеспрямовані дії з метою знищення повністю або частково окремих груп населення чи цілих народів за національними, етнічними, расовими, корисними або релігійними мотивами)² вона використала термін “біологічний” який зазвичай застосовують до комах, або земноводних, адже популяція (від

---

¹ Взято з: URL: <http://www.dsnews.ua/economics/libanova-u-menya-net-nikakogo-somnieniya-ukraina-vernet>

² Взято з: URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Геноцид>

лат. *populatio* — населення) — це сукупність організмів одного виду, що займають обмежений ареал (територія поширення якогось об'єкта або явища), мають спільне походження за фенотипом та географічно ізольовані від інших популяцій даного виду, можуть вільно схрещуватися і дають плодюче потомство³. Депопуляція — систематичне зменшення абсолютної чисельності населення будь-якої країни або території як наслідок звуженого відтворення населення, коли наступні покоління чисельно менші за попередніх (смертність перевищує народжуваність, висока еміграція, існують обставини, що викликають великі втрати людей, наприклад, війна), тобто, під час депопуляції спостерігається спад населення⁴. Логіка такого вживання Е. Лібановою поняття “депопуляція” а не “геноцид” зрозуміла. Річ у тім, що при використанні терміна “геноцид” закономірно постає питання відповідальності, адже з 1948 р. він вважається міжнародним злочином, а в Україні з 2001 р. його віднесено до кримінальних злочинів!

За таких обставин докорінним чином на погіршення життєвого рівня широких верств населення в Україні вплинуло (і впливає нині) панування монополій на домінуючій більшості ринків вітчизняної економічної системи. Необхідно визнати, що панування монополій у народному господарстві дісталось Українській державі у спадок від планової, централізованої економіки СРСР. Упродовж доби незалежності переважна більшість цих монополістичних утворень не лише не були ліквідовані, а й значно зросли через використання їх різними фінансово-промисловими групами для посилення свого соціального, політичного й економічного впливу у боротьбі за владу в Україні. Через політичний лобізм та повальне засилля корупції монополістичні угруповання за рахунок диктату цін здійснювали (і здійснюють) шалений визиск українських громадян, створюючи нестерпні умови для їх життя та погіршуючи їх добробут. Найбільше від діяльності монополій потерпають місцеві органи влади, на плечах яких лежить відповідальність за соціальну сферу у підпорядкованих їм містах, селищах, районах та областях.

Саме тому метою нашого дослідження є вивчення боротьби місцевих органів самоврядування з проявами монополізму в містах підросійської України у другій половині XIX — на початку XX ст. На наш погляд, це дасть можливість на основі історичного досвіду більш ефективно здійснювати соціально-економічну політику в міському середовищі в сучасних умовах й істотним чином посприє як підвищенню життєвого рівня широких верств міського населення, так і зростанню людського відтворення в цілому.

Для наукового аналізу обраної проблеми необхідно визначитись з категоріальним апаратом дослідження. Так, наприклад, наявність міського самоврядування в умовах абсолютистської влади імператора в Росії нам вида-

---

³ Взято з: URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Популяція>

⁴ Взято з: URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Депопуляція>

ється дискусійним. Однак сучасний український історик Ю. Глизь стверджує, що в підросійських містах України особливістю міського самоврядування було те, що воно тісно пов'язувалося з розвитком, коли технічний прогрес і соціальна енергія, взаємодоповнюючи один одного, склали цілісний живий організм. Так оцінював роль самоврядування Лев Велихов, уклавши схему трьох його типів: 1) англійський, з широкими повноваженнями міської влади; 2) німецький — з синтезом бюрократичного і суспільного елементів і 3) французький — централізований. У Росії самоврядування втілювалося за змішаним взірцем німецького і французького типів. При запровадженні міських положень влада керувалася державною теорією самоврядування, розробленою Лоренцом Штейном і Рудольфом Гнейстом, згідно з якою на виборних членів міського управління покладалися державні завдання. Тобто не відбувалося відокремлення міського самоврядування від держави. Наслідки такої трансформації понять привели до поступового злиття значної частини функцій самоврядування з виконанням державних настанов⁵.

На думку відомого українського історика В. Шандри у другій половині XIX — на початку XX ст. у містах підросійської України у практиках взаємовідносин місцевих громад і держави остання покладалася на колишні самоврядні принципи співіснування таких інституцій з державними органами, і небезуспішно шліфувала елементи їх самоорганізації. Аби вони реально втілювалися, громадам було надано право формувати на виборному принципі власні органи. Виборність стала найголовнішою ознакою самоврядності міських громад, гарантувала обрання до власних керівних органів соціально активних й авторитетних людей⁶.

До таких виборних органів влади слід віднести і дворянські зібрання. За переконанням Л. Казначєєвої, від часу заснування Волинське дворянське зібрання формувало місцевий апарат управління, обираючи чиновників до судової та поліцейської гілок влади, а також станових урядовців. Воно з'ясовувало власні та місцеві проблеми, використовуючи право звертатися з петиціями і пропозиціями до імператора й сенату. Прохання, що їх висувало зібрання до верховної та місцевої влади, стосувалися права участі у корпорації волинських дворян й повернення виборчих повноважень. Зібрання наполягало на збереженні привілеїв місцевого дворянства й поновлення їм права вільно розпоряджатися дворянськими коштами. Увага дворян зосеред-

---

⁵ Глизь Ю. І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — К., 2016. — С. 73–74.

⁶ Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.) / Наук. ред. О. Реєнт. — К., 2016. — С. 268.

жувалася на відстоюванні власних господарських, соціальних, громадсько-культурних інтересів⁷.

Окрему увагу необхідно приділити аналізу змісту категорії монополія. Відзначимо, що вивченню монополій, їх появі, історії розвитку, видам та теоретичному переосмисленню значення монополізму приділено безліч правових документів й наукових праць.

Значну увагу монополіям у своїх роботах приділяв один з авторів жовтневого перевороту 1917 р. у Російській імперії лідер більшовиків В. Ульянов (Бланк, Ленін). На його думку, імперіалізм — це така стадія капіталізму, економічну сутність якої становить існування монополій. “Коли б треба було дати якнайкоротше визначення імперіалізму, — писав він, — то слід було сказати, що імперіалізм є монополістична стадія капіталізму”⁸.

Що ж побачив Ленін у монополіях і яких він дійшов висновків з самого факту їх існування і діяльності?

У його статті “Концентрація виробництва в Росії” (1912 р.) зазначено, що тут, як і в усіх інших капіталістичних країнах, активно проходив процес концентрації капіталу і що він особливо посилювався з розвитком імперіалізму, приводячи до ще більш різкого загострення всіх антагонізмів капіталізму, насамперед між працею і капіталом. “Великий капіталіст, — писав він, — дешевше купує сирові матеріали, економніше витрачає їх, використовує кращі машини і т.д. Дрібні хазяї розоряються і гинуть. Виробництво все більше зосереджується в руках небагатьох мільйонерів”. Концентрація виробництва супроводжується активним процесом зосередження робочої сили. Дедалі більші маси робітників концентруються на невеликій кількості підприємств, зростає продуктивність суспільної праці, але при цьому “весь прибуток від праці об’єднаних мільйонів робітників дістається жменьці мільйонерів”⁹.

Аналізуючи процеси концентрації та велетенського зосередження виробництва, Ленін дійшов висновку, що наведені ним факти і статистичні дані дозволяють бачити, в чому саме виявиться перехід кількості в якість, перехід розвиненого капіталізму в імперіалізм. Основний зміст цього переходу, на його думку, полягав у зміні панування відокремлених незначних приватних капіталів пануванням великих капіталістичних монополій. Виникнення монополій стало закономірним результатом зростання концентрації вироб-

---

⁷ *Казначеева Л. М.* Волинське дворянське зібрання (1796–1917): функції, структура, участь у системі органів влади: автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. — К., 2008. — С. 16.

⁸ *Кругляк Б. А., Молчанов В. Б.* Історія економічних вчень: Навчальний посібник. — Житомир, 2001. — С. 109.

⁹ Там само. — С. 110.

ництва. Концентрація, на певному ступені її розвитку, сама собою підводить щільно до монополій¹⁰.

У нарисі “Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму” Ленін акцентує увагу на першочерговому значенні вивчення монополій для дослідження імперіалізму. Він підкреслює, що монополія виступає як сутність усіх інших проявів капіталізму, як суб’єкт його руху, як причина тих закономірностей і тенденцій, що невід’ємні від капіталізму на імперіалістичному ступені його розвитку. Монополія — центральний елемент усієї системи капіталістичних виробничих відносин, які характеризують монополістичний капіталізм. Монополії як головне “системо утворююче” начало підпорядковують собі всі елементи економіки, замінюють їх відповідно своїй природі. Як і в усякій цілісній системі елементи її знаходяться у взаємодії, при якій монополії не тільки спричиняють інші сторони — монополізацію банків, зрощування, злиття банкового і промислового капіталів у фінансовий і т.п., але й самі залежать від них, стимулюються ними і т.д.¹¹

Вивчаючи діяльність монополій, Ленін звернув увагу на значне посилення ролі банків які переростають зі скромної ролі посередників у все-сильних монополістів, котрі розпоряджаються майже всім грошовим капіталом капіталістів і дрібних хазяїв, а також більшою частиною засобів виробництва і джерел сировини в даній країні і в цілому ряді країн. Одночасно він зазначав, що банки в багато разів посилюють і прискорюють процес концентрації капіталу й утворення монополій. Посилюється також залежність банків від монополістичного промислового капіталу. На цьому терені відбувається взаємопроникнення, злиття банківського капіталу з промисловим, виникає нове утворення — фінансовий капітал, який Ленін визначав як банківський монополістичний капітал небагатьох найбільших банків, який злився з капіталом монополістичних союзів підприємців.

Панування монополій породжує принципово новий характер міжнародних економічних відносин. В умовах монополістичного капіталізму типовим явищем став експорт капіталу. З цього приводу Ленін писав, що для старого капіталізму з повним пануванням вільної конкуренції, типовим був вивіз товарів. Для новітнього капіталізму, з пануванням монополій, типовим став вивіз капіталу¹².

Експорт капіталу неминуче призводить до економічного поділу світу, і це нова риса в розвитку капіталістичного виробництва, яка притаманна лише його імперіалістичній стадії. Ленін підкреслював, що для імперіалізму характерним є інше, чого раніше, до XX ст., не було, а саме: економічний поділ

---

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

світу між інтернаціональними трестами, поділ ними країн за договорами, як сфер збуту.

Отже, розробляючи теорію імперіалізму, Ленін дійшов висновку, що капіталізм закономірно переростає у вищу й останню свою стадію — імперіалізм, якому притаманні такі особливості: імперіалізм є 1) монополістичний капіталізм; 2) паразитичний, або загниваючий капіталізм; 3) умираючий капіталізм.

На його думку, оскільки імперіалізм — остання стадія капіталізму, а його загнивання і вмирання впливають із суті монополізму, то він мусить поступитися місцем соціалізму, який стане якісно новою сходинкою в історії людства і позбавить його від усіх їх негараздів і болячок, що притаманні попередньому способу виробництва. У зв'язку з тим, що монополістичний капіталізм загострює антагоністичні протиріччя між працею і капіталом, то соціалістична революція неминуха і має відбутися перш за все у Росії¹³.

Логіка міркувань “вождя світового пролетаріату” цілком зрозуміла. Однак, повністю засуджуючи експлуататорську роль монополій, автор не поставив перед собою питання: Чи можливе створення великого машинного виробництва, тим більше важкої індустрії, без колосальної концентрації капіталу, котра неминуче призводить до появи і розвитку монополізму? Чи можливе ефективне функціонування великого виробництва без самостійних малих виробництв, котрі забезпечували б усім необхідним виробничий процес? На жаль у Леніна відповіді на ці питання не знайшлося, адже весь свій теоретичний доробок він поклав на обґрунтування неминучості соціалістичної революції в Росії.

Слід зазначити, що згідно з ленінським баченням природи монополій радянські історики здійснили колосальну роботу по вивченню зародження і розвитку монополій у Російській імперії у другій половині XIX — на початку XX ст. Опрацювавши гігантський обсяг матеріалів з цієї проблеми, вони опублікували фундаментальні наукові праці, насичені цікавим фактологічним матеріалом, але недосконалі з точки зору методології, оскільки вся історична наука за радянської доби перебувала в “прокрустовому ложі” людиноненависницької комуністичної ідеології¹⁴.

---

¹³ Там само. — С. 111.

¹⁴ *Цыперович Г. В.* Синдикаты и тресты в дореволюционной России и в СССР. Из истории организации форм промышленности за последние 50 лет. Изд. 4-е испр. и доп. — Ленинград, 1927. — 540 с.; *Кафенгауз Л. Б.* Синдикаты в русской железной промышленности: К вопросу о концентрации производства в России. — Москва, 1910. — VIII, 268 с.; *Грановский Е. Л.* Монополистический капитализм в России. — Москва, 1929. — 167 с.; *Лившин Я. И.* Монополии в экономике России. — Москва, 1961. — 448 с.; *Шполянский Д. И.* Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале XX века. — Москва, 1953. — 148 с.; *Лаверычев В. Я.* Военный государственно-монополистический капитализм в России. — Москва, 1988. — 335, [1] с.

Відомий український історик Б. Кругляк, підсумовуючи вивчення Ленінської концепції імперіалізму, стверджував, що аналізуючи всю історію Радянської держави, від першого пострілу Аврори і до розвалу СРСР, доходимо висновку, що вона була повністю підпорядкована тим же законами, які Ленін виявив у монополістичному капіталізмі, але у спотвореному вигляді. Соціалізм — це не що інше як безмежне панування монополій. Воно виявлялося у необмеженій владі держави, яка охоплювала усі сфери економічного, політичного, суспільного, культурного і навіть родинного життя, контролюючи його через численний партійно-бюрократичний апарат і підпорядковуючи комуністичній ідеології¹⁵.

Вплив ленінського негативного бачення монополій був настільки значним, що навіть американські та західноєвропейські науковці також почали шукати в монополізмі всі негаразди ринкової системи. А з'явилися ці концепції в 1933 р., після початку “великої депресії” у США, коли на протилежних берегах Атлантики американець Е. Чемберлін і англійка Дж. Робінсон видали свої книги, назвавши їх відповідно “Теорія монополістичної конкуренції” і “Економічна теорія недосконалої конкуренції”. Так, на думку Е. Чемберліна, не існує ні чистої конкуренції, ні чистої монополії, адже монополістична по своїй суті конкуренція може мати місце і при достатньо великій кількості продавців, загострюючись у міру збільшення взаємної заміненості товарів, що суперничають. Крім того, за його переконанням, підприємництво в значній своїй частині “складають спроби всякого підприємця спорудити власну монополію, поширити її наскільки можливо і захистити її проти спроб інших підприємців розширити свої монополії”¹⁶. Дж. Робінсон розглядала монополію, як чинник, що дестабілізує соціально-економічні відносини ринкового середовища. Вона вказувала на необхідність вирішення дилеми: ефективність або справедливість. На її думку, щоб пояснити перевагу монополії, недостатньо показати, що вона сприяє підвищенню ефективності виробництва¹⁷.

Сучасні українські історики характеризують монополізацію капіталістичну як процес створення монополій, тобто великих підприємств та фірм, з метою зосередження в їхніх руках виготовлення і збуту тієї чи іншої продукції. Монополізація капіталістична — результат концентрації виробництва і капіталів, її формами є союзи, конвенції, картелі, синдикати, трести, концерни,

---

¹⁵ Історик Борис Кругляк: Наукове надбання Житомирщини, України і світу: (Праці. Спогади. Матеріали). Збірник / Упоряд. М. Кругляк. — Житомир: Вид-во “Волинь”, 2014. — С. 249.

¹⁶ Кругляк Б. А., Молчанов В. Б. Вказ. праця. — С. 125–126.

¹⁷ Там само. — С. 127–128.

транснаціональні корпорації. Складовою частиною даного явища є монополія цін, прибутків, конкуренції¹⁸.

Як бачимо, навіть сучасна українська наука продовжує розглядати монополії з ленінської точки зору. Разом з тим, відомі американські вчені характеризують поняття “монополія” у більш широкому плані з принципово нових позицій. Так, К. Макконелл та С. Брю стверджують, що “монополія (*monopoly*) — ринок, на якому кількість продавців настільки незначна, що кожний з них здатен впливати на загальний обсяг пропозиції та ціну товару або послуги”¹⁹. На нашу думку, саме це визначення найбільш чітко й об’єктивно характеризує поняття “монополія”. Так, монополією може бути одне підприємство, може бути союз, угода або змова та ін., але головною її особливістю є контроль над пропозицією та цінами. Отже, необхідно визнати, що радянські історики, продовжуючи ленінську тезу про монополії як головне зло капіталізму, досить спотворено відтворювали історичне минуле у своїх працях. Більше того, слід зазначити, що ринкова економіка не може існувати без монополій, адже у процесі конкурентної боротьби можуть виникати різного роду таємні домовленості, союзи, об’єднання та ін. Крім того, можуть бути природні монополії, діяльність яких покликана регулювати держава. Отже, виникнення монополій у ринковій економіці є природним явищем таким, скажімо, як дощ або град. Головна проблема полягає у наявності парасольки у вигляді відповідного антимонопольного законодавства, яке б захищало широкі верстви населення від такого природного лиха.

Серед законодавчих джерел, котрі регулювали діяльність монополій у Російській імперії, увагу привертає іменний, даний сенату указ Катерини II від 18 жовтня 1784 р. “Про заснування запасних хлібних магазинів у Виборгзькій губернії”. Він цікавий тим, що прямо використовує поняття монополії стосовно кола явищ, які притаманні монополізму. Цей указ був спрямований на забезпечення можливості населення Виборгзької губернії закуповувати для своїх потреб хліб за доступними цінами. Серед іншого в ньому вказувалося, що якщо відповідні засоби не можуть бути достатніми для продовольчого забезпечення народу, якщо будуть діяти шкідливі перепродажі та монополії і якщо для землеробів не буде надана можливість вирощені продукти вільно продавати, то для того комендантам і городничим у містах, а земським справникам у повітах необхідно спостерігати, щоб

---

¹⁸ *Машкін О. М.* Монополізація капіталістична [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. — К., 2010. — Т. 7: Мі–О. — URL: http://www.history.org.ua/?termin=Monopolizatsiia_kapitalistychna

¹⁹ *Макконелл К. Р., Брю С. Л.* Экономика: принципы, проблемы и политика. — М., 1999. — С. 15.

купівля хліба здійснювалась у відповідному порядку, не дозволяти перекуповувати оптом для перепродажу, згодом за вищими цінами²⁰.

Крім зазначеного указу, для формування системи протидії монополістичним спекулятивним угодам та іншим проявам антиконкурентних дій в Росії важливе значення мала поява відповідних антимонопольних законів.

Так, у першому виданні Зведення законів Російської імперії 1832 р. різні норми російського права, що були спрямовані проти монопольних змов та різних форм перепродажу, а також інших антиконкурентних дій, здійснюваних на продовольчих ринках з метою штучного завищення цін для отримання корисливої наживи, кодифікували у складі Зведення законів у статуті про забезпечення народного продовольства²¹.

Одним із перших законодавчих актів Російської імперії, котрий був спрямований на регулювання державою діяльності великих економічних суб'єктів, слід вважати “Уложення про покарання кримінальні і виправні” (1845 р.)²² — перше систематизоване зведення кримінального законодавства Російської імперії, яке було прийняте за царювання Миколи I. У царському указі визначались три склади злочину, що стосувалися змови виробників чи торговців у ст. 1615 і 1619. Ці статті входили до гл. “XIII Про порушення торгових статутів” і передбачали кримінальне покарання за “стачки” — тобто за картельні змови. Згідно зі ст. 1615 за це передбачалися досить серйозні покарання. Так, за “стачку” торговців або промисловців, яка мала на меті підвищення ціни не лише на предмети продовольства, а й на інші необхідні споживчі товари, або у випадку непомірного зниження цієї ціни з наміром утруднити дії тих, хто виробляє або доставляє ці товари, що перешкоджало у подальшому їх привезенню, для ініціаторів таких протизаконних угод передбачалася міра покарання у вигляді ув'язнення на термін від шести місяців до одного року, а для інших учасників — арешт на строк від трьох тижнів до трьох місяців або грошове стягнення від 50 до 200 руб.

За наявності обтяжливих наслідків, коли від такої “стачки” виявиться справжній дефіцит у товарах першої необхідності і це стане приводом для порушення громадського спокою, ініціатори засуджувалися до позбавлення деяких особистих прав і привілеїв та до ув'язнення в “смирительном доме”

---

²⁰ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). — Собр. 1. — Т. 22; Писенко К. А. Развитие антимонопольного права: от механизмов противодействия локальным спекулятивным монополиям до современной системы антимонопольного регулирования. — Москва, 2010. — С. 38.

²¹ Свод Устава о обеспечении народного продовольствия // Свод законов Российской империи. — Т. 13: Уставы благочиния. Свод уставов благочиния. — Ч. 1 и 2. — СПб., 1832.

²² Высочайше утверждённое Уложение о наказаниях уголовных и исправительных (от 15 августа 1845 г.) // ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 20, ч. 1. — № 19283.

на строк від двох до трьох років, а інші учасники — до ув'язнення на термін від шести місяців до одного року. Слід зазначити, що в Уложенні упродовж десятиліть вносилися різні зміни, проте диспозиція вказаної норми залишалася незмінною. Відмінності можна виявити лише в санкціях за цей злочин: у редакції Уложення від 1885 р., де покарання дещо пом'якшало, хоча його види залишилися як і раніше (тюремне ув'язнення, арешт, грошове стягнення, позбавлення особистих прав і привілеїв). У ст. 1615 разом з терміном “соглашение”, використовувалося народне, споконвічне російське слово “стачка” — кругова порука в нечистій справі, таємна умова і саме коло, учасники якого зобов'язувалися підтримувати один одного²³.

Цікаво те, що в радянській історичній літературі слово “стачка” використовується в зовсім іншому розумінні. Поняття “стачка” радянські історики вживали для позначення такого явища як страйк²⁴. Отже, якщо з точки зору законодавця Російської імперії “стачка” визначалась як кримінальний злочин, то, на думку представників революційної ідеології, котрі прагнули якнайшвидшого повалення “ненависного царського самодержавства”, це був природний виступ “пригноблених і експлуатованих” найманих робітників, спрямований на захист їх політичних й економічних інтересів та виконання висунутих ними відповідних вимог. “Стачка” супроводжувалась масовим припиненням роботи на підприємстві, недопуском робітниками штрейкбрехерів до виробничого процесу, пікетами і т. п. Слід вказати, що в такому розумінні цей термін використовується і в сучасній науці²⁵.

На думку К. Писенко, система протидії спекулятивним монополіям та боротьби зі штучною дорожнечою, що мала на меті досягнення доступності для споживання населенням як товарів першої необхідності, так і масового вжитку, доповнювалася також комплексом поліцейських та адміністративних заходів. У правовому й організаційному плані вони були тісно пов'язані з системою публічних заборон на спекулятивні монополії, змови, “стачки”, дії, пов'язані з перешкоджанням випуску товарів на ринок. Передусім, правовою основою тут виступали норми Статуту про забезпечення народного продовольства (1832 р.), у тому числі заборони монополістичних торгових “стачек” і змов, а у більш ранні періоди — розрізнені постанови різних царських та імператорських указів, що приймалися в рамках широкого

---

²³ Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. — Москва, 1999. — Т. 4. — С. 314.

²⁴ Хроника рабочего движения на Украине (1861–1899) / АН УССР. Ин-т истории Украины; Сост.: Т. И. Лазанская, А. Н. Машкин, Л. Г. Москвич, А. Ф. Овсиенко (отв. ред.) и др. — К., 1991. — 148 с.; Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900–1917): Справочник / Редкол.: В. Г. Сарбей (отв. ред.) и др. — К., 1987. — 373 с.

²⁵ Взято з: URL: <https://ru.wiktionary.org/wiki/стачка>

спектра заходів, спрямованих на забезпечення народного продовольства та боротьбу з дорожнечею²⁶.

На думку відомого дореволюційного автора І. Тарасова, при штучній дорожнечі, незалежно від репресивних заходів стосовно скупників, учасників “стачек” і тому подібне, вживалися ще й заходи проти тих знарядь і засобів, за допомогою яких досягалося штучне підвищення цін. Серед них першочергове місце посідало усунення посередництва між виробниками і споживачами. Далі слідувала конкуренція, з боку уряду або органів громадського управління, в торгівлі зростаючим у ціні продуктом. Крім того, застосовувалося встановлення такси, експропріація і, врешті-решт, різного роду примусові і репресивні заходи безпосередньо стосовно скупників. Перший з вищезгаданих заходів здійснювався по-різному. Заборонялося під страхом покарання скуповувати товари, а виробникам пропонувалося самим везти свої продукти на ринок для продажу, причому торгівля могла робитися лише за особливими посвідченнями, а продаж на ринку дозволявся лише незначними партіями безпосередньо самим споживачам. Як на заході, так і в Російській імперії, нерідко практикувалася закупівля тих або інших продуктів, котрі зростали в ціні, переважно хліба, урядом або органами громадського самоврядування для їх продажу на збиток скупникам, не лише за своєю ціною, але навіть і зі збитком. Експропріація і навіть конфіскація хліба застосовувалася переважно в хлібній торгівлі. Землеробам, землевласникам і хліботорговцям пропонувалося постачати на ринок усі наявні у них хлібні запаси, а для забезпечення виконання цієї вимоги робилися обшуки і всі знайдені запаси експропріювали або конфіскували на користь держави. Усі вищезгадані заходи були відомі Росії так само, як і Західній Європі. Конкуренція, такси, експропріація і покарання скупників були до кінця XIX ст. переважаючими заходами у боротьбі з дорожнечею²⁷.

На місцевому рівні у другій половині XIX — на початку XX ст. органами самоврядування у боротьбі з проявами монополізму при виробництві та реалізації як продовольчих продуктів, так і товарів першої необхідності досить ефективно використовувалась політика такс. Таксування товару представляло собою встановлення місцевою владою верхнього рівня ціни на ті чи інші види товару або послуг. Такий метод економічної політики втручання держави в ринкові процеси набув надзвичайного поширення в містах підросійської України.

Причиною появи такс як інструменту регулювання ринкових відносин була необхідність обмеження прагнення як дрібних торгівців, так і великих торговельних компаній отримати надприбуток. Створюючи картельні змови та синдикати, вони спричиняли появу дефіциту товарів, обмежували і

²⁶ Писенко К. А. Указ. соч. — С. 50.

²⁷ Тарасов И. Т. Очерк науки полицейского права. — Москва, 1897. — С. 344–346.

перешкождали їх доступ до ринку, постійно намагаючись його розбалансувати. Своєї мети вони досягали таким чином. Наприклад, дрібні і середні торговці домовлялися між собою про створення дефіциту того чи іншого товару повсякденного вжитку на певному місцевому ринку. Це призводило до різкого зростання попиту на цей вид товару і навіть ажіотажу. Наступним кроком було різке підвищення ціни. Якийсь час ціна зростала, даючи надприбуток, але згодом товар підвозився іншими агентами ринку і вона падала. Таким чином, рядові споживачі неодноразово потерпали від цих ринкових негараздів і були вимушеними об'єднуватися в товариства споживчої кооперації²⁸. Споживчі кооперативи були добровільними об'єднаннями споживачів зі своїми статутними фондами, статутами, касою та торговельними лавками, в яких товари для членів кооперативу відпускались за оптовими цінами²⁹.

Необхідно визнати той факт, що товариства споживчої кооперації фактично виконували функцію самоврядування. Вони не були однорідними, адже мали різні професійні і національні ознаки, різні статутні фонди та ін. Саме завдяки таким громадським організаціям, що мали ознаки самоврядування, як споживчі кооперативи та спілки взаємодопомоги втілювалась у життя політика “такс”.

Так, у Житомирі місцеве споживче товариство, яке було громадською організацією, діючі через такий орган самоврядування як міська дума, де були її депутати, визначала обсяги такс на ціни різних видів продуктів харчування. Таксу встановлювала міська дума, а за її дотриманням торговцями відповідала міська управа, яка діяла через місцевий поліцейський апарат³⁰.

За архівними даними, спочатку таксу було встановлено лише на декілька видів товарів, таких як хліб, борошно, м'ясо. Згодом цей список значно розширився. Під таксування потрапили такі товари, як крупи, олія, дрова, дріжджі, свічки та інші види товарів першої необхідності³¹. Слід відмітити, що місцеві підприємці і торговці постійно порушували й саботували виконання такси. За це на них міська управа час від часу накладала штрафи, які вони сплачували на користь міської казни, та притягувала винних у порушенні такси до адміністративної відповідальності³². Згодом, змовившись поміж собою, торговці подавали скарги на низькість такс до міської думи і

---

²⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України), ф. 274, оп. 4, спр. 501; ф. 442, оп. 661, спр. 273; Державний архів Житомирської обл. (Держархів Житомирської обл.), ф. 329, оп. 1, спр. 2; ф. 62, оп. 1, спр. 1266.

²⁹ Держархів Житомирської обл., ф. 329, оп. 1, спр. 2.

³⁰ Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 1266, арк. 1.

³¹ Там само, арк. 19, 20, 23, 32.

³² Там само, спр. 940, арк. 14.

“прохання” на встановлення нових до міської управи³³. У відповідь на це, міська управа призначала комісію з її членів, яка експериментальним шляхом кілька днів досліджувала ту чи іншу таксу на ринках міста. Рішенням цієї комісії таксу або змінювали, або залишали на попередньому рівні³⁴.

Варто зазначити, що такси на товари і послуги встановлювали не лише місцеві органи самоврядування, а й центральні органи виконавчої влади. Для прикладу можна привести циркуляр управління у справах військової повинності міністерства внутрішніх справ від 28 лютого 1904 р. Цей документ встановлював таксу збору за користування послугами торгових лазень нижчими військовими чинами та ратниками державного ополчення на час призиву останніх на навчальні збори на п'ятиріччя по 30 листопада 1908 р. За цим циркуляром встановлювалась верхня межа вартості цієї послуги в губернських містах підросійської України не вище 3 коп.³⁵

Міські газети на своїх шпальтах жваво обговорювали зміни такс, постійно оприлюднювали їх розміри й перераховували види товарів і послуг, що підлягали таксуванню³⁶. Однак слід відмітити, що не в усіх містах політика такс мала успіх. Так, якщо найбільш ефективно міськими органами самоврядування вона використовувалася в Києві, то в Кам'янці-Подільському вона була мало поширена³⁷.

Загалом слід зазначити, що спочатку під таксування підлягали лише декілька найбільш життєво необхідних товарів таких, як хліб та м'ясо³⁸. З часом перелік товарів значно зріс. До вищезгаданих додаються такі товари, як крупи, борошно, олія, дріжджі, дрова, свічки та ін.³⁹ Одночасно під таксуванням перебувало і ряд послуг таких, як проїзд візником⁴⁰; використання води з міського водогону⁴¹; проїзд міським трамваем⁴²; використання громадських лазень⁴³ тощо. Цікавим є той факт, що згодом під таксування потрапляє і такий вид товарів, як медичні препарати. Крім того, таксування поширюється і на лікарські послуги, які надавалися як приватними лікарями, так й іншими різноманітними медичними закладами та установами охорони здоров'я.

³³ Там само, спр. 1266, арк. 19, 20, 23.

³⁴ Там само, спр. 940, арк. 8, 10, 11.

³⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 706, спр. 193, арк. 73.

³⁶ Вольнь. — 1912. — № 16. — С. 2.

³⁷ Анкета о дороговизне и борьбе с ней в губерниях Киевской, Подольской, Волынской, Полтавской и Черниговской. — К., 1915. — С. 2.

³⁸ Вольнь. — 1912. — № 85. — С. 3.

³⁹ Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 1266, арк. 19, 48, 20, 23, 32, 36.

⁴⁰ Вольнь. — 1912. — № 16. — С. 2.

⁴¹ Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 1266, арк. 1.

⁴² Там само, спр. 1249, арк. 1.

⁴³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 706, спр. 193, арк. 73.

Безперечно, що використання органами міського самоврядування такого засобу, як таксування цін на товари та послуги захищало матеріальні інтереси всього населення. Воно сприяло уникненню монополізму та покращанню добробуту широких верств споживачів. Адже, якщо чорнороб заробляв в середньому 65 коп. у день, то такса на м'ясо була 13 коп. за фунт; на хліб — 5 коп. за паляницю; на олію — 24 коп. за фунт; на проїзд трамваем — 5 коп.⁴⁴ Отже, цей засіб регулювання цін давав змогу нормально задовольняти свої потреби навіть нижчим верствам населення, сприяв впевненості містян у добробуті завтрашнього дня і як буфер сприймав на себе всі різкі коливання ринкової кон'юнктури.

Разом з тим, якщо на місцевому рівні з проявами монополізму міські органи самоврядування у підросійській Україні якось справлялися, то на загальні імперські тенденції вони не могли вплинути. Річ у тім, що разом з розвитком загальних ринкових процесів (промисловий переворот, розбудова залізничної мережі, розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі, становлення фондового ринку та ін.) та впровадженням ліберальних реформ у другій половині XIX ст. (надання свободи селянам у 1861 р., судова та військова реформи та ін.) поява різноманітних монопольних утворень набула масового характеру.

За таких умов прями і жорсткі правові заборони монопольних угод не могли застосовуватись в усіх випадках виявлення синдикатів, картелів і трестів, які формально підпадали під вказані в законодавстві Російської імперії кримінальні заборони. Це було пов'язано з тим, що будь-яка угода підприємців про підтримку, завищення або заниження цін, або про регулювання обсягу випуску товарів на ринок виявлялася поза законом. Коли такі угоди мали виключно спекулятивну мету наживи та свідчили про прагнення їх учасників отримати надприбуток за рахунок споживачів, тоді кримінальна заборона і відповідні санкції виправдовували себе повністю.

Але ж нерідко картельні та синдикатні угоди, які регламентували обсяг виробництва товару і питання ціноутворення, були спрямовані більшою мірою на подолання економічних криз та запобігання масовим банкрутствам, які могли наступити через надмірне падіння цін на товари. Справа в тому, що через загострення конкуренції могло відбутися надвиробництво товарів, що призвело б до масового падіння цін на товари навіть нижче їх собівартості. Це, своєю чергою, спричинило б до неможливості отримання підприємствами прибутку і, відповідно, до масового зупинення виробництва з усіма відповідними соціальними (зростання безробіття, посилення міграційного руху та ін.), економічними (погіршення добробуту, зниження купівельної спроможності та ін.) та політичними (посилення страйкового руху, зростання політичної боротьби) наслідками.

---

⁴⁴ Держархів Житомирської обл., ф. 62, оп. 1, спр. 1266, арк. 15, 26.

Саме ці фактори зумовлювали прагнення підприємців вступати в угоди з конкурентами та нормувати обсяги виробництва і випуску товару та встановлювати хоч би мінімальну ціну їх продажу, настільки високу, наскільки вона покривала б витрати і давала хоча б деякий прибуток промисловцеві. Такі угоди не лише приносили користь самим їх учасникам, від них виграло і суспільство, яке отримувало вигоди від стабільної діяльності підприємств, котрі зуміли захистити себе від кризи. Концентрація виробництва і капіталу давала й інші переваги: це раціоналізація виробництва, економія на витратах, зростання масштабів виробництва та ін.

Уряд також демонстрував зацікавленість у співпраці з монополістичними союзами, адже визнавав синдикати-гіганти законним явищем епохи. Крім того, монополії були зручними й ефективними партнерами казни у здійсненні великих державних підприємств у сфері створення транспортної системи, розбудови важкої промисловості, оборонного виробництва та інших галузях, де були потрібні ресурси і масштабні об'єднання підприємств і гігантів-монополістів.

Загалом, на межі століть органи державної влади Російської імперії, хоча і з деякими коливаннями, схилилися у бік визнання синдикатних угод. Однак уряд не вирішував питання про корисність або шкідливість діяльності кожного окремого синдикату з точки зору державних інтересів. Цим і пояснюється відкрите існування цілого ряду досить значних синдикатних утворень та надзвичайно різноманітні договірні стосунки, в які органи державної влади вступали з синдикатами. В той же час діюче законодавство, на загальну думку авторитетних науковців⁴⁵ того часу, при буквальному його прочитанні визнавало картелі та синдикати поза законом, як кримінальним, так і цивільним.

Своєю чергою, поліцейські заходи проти дорожнечі вимагали розвитку законодавства у бік більш складної системи адміністративно-правових механізмів контролю за монополіями нової епохи з метою протидії зловживанням, з одного боку, і не допущення уповільнення економічного розвитку, з іншого. Розвинені адміністративно-правові механізми дозволили б, не забороняючи синдикати, контролювати їх діяльність. Усе це і стало причиною активізації урядових заходів по корекції існуючих антимонопольних механізмів, що дісталися в спадок від попередніх історичних епох.

На початку XX ст. судова практика в Російській імперії у справах про підприємницькі союзи була представлена наступними рішеннями судів: Київського окружного суду у справі київського синдикату цукрозаводчиків з Баскаковою (від 13/27 березня 1895 р.); Петроковського окружного суду у справі польського синдикату з виробництва клею; Петроградського комерційного суду у справі контори продажів синдикату Продвугілля з Південно-

⁴⁵ *Тарасов И. Т.* Указ. соч. — С. 141–142.

російським, Дніпровським і Государево-Байракським товариствами (від 19 січня 1913 р.). Вказані рішення були пов'язані з визнанням питання загальної дійсності картельних і синдикатних угод з точки зору ст.ст. 913 і 1180 Уложення про покарання і ст. 1528 і 1529 т. 10 ч. 1 Зведення законів цивільних. Про рішення Київського окружного суду відомо, що суд мав перед собою примітивну картельну організацію (без контори продажів) з бюро з 16 осіб як єдиним органом. Коли спадкоємиця одного з учасників синдикату відмовилася від виконання договору, бюро пред'явило до неї позов, відхилений судом на тій підставі, що члени бюро не мали права виступати самостійними позивачами без уповноваження усіх учасників організації⁴⁶. При цьому рішенням суду синдикат було визнано простим союзом — товариством, а не юридичною особою. Подібна практика спостерігалася і в інших судових процесах.

Слід відмітити, що далі констатації і ухвалення рішень про недійсність картельних угод цивільними і комерційними судами судова практика тієї епохи не пішла. Про це свідчить відсутність судових процесів за звинуваченням проти учасників синдикатних та інших картельних об'єднань підприємців. Крім того, не залишилося і сенатських роз'яснень з цього питання. Ці обставини пояснювались недосконалістю кримінальних заборон та їх непристосованістю до нових економічних умов та до діяльності таких нових форм підприємництва, як підприємницькі союзи, синдикатні і подібні об'єднання. Тим більше, судовими установами не розглядалися справи про визнання діяльності (що суперечила закону) так званого індивідуального монополіста — не угоди або союзу підприємців, а єдиної юридичної особи, котра була монополістом на ринку⁴⁷.

Між тим, хоча побоювання суддів поставити своїми рішеннями підприємницькі угоди картельного типу поза законом і накликати на їх учасників загрозу кримінальної відповідальності давали можливість благонадійним монополіям діяти на користь економіки, ті ж побоювання позбавляли правового захисту як суспільство, так і окремих громадян від шкідливої діяльності інших монополій, які менш піклувалися або не піклувалися взагалі про громадське благо.

Ні суддя, ні судовий слідчий не були тими особами, які б змогли розібратися в ринковій кон'юктурі і діяльності підприємницького об'єднання, правильно кваліфікувати його роль як позитивну або негативну, та і кримінальне законодавство давало для цього мало можливостей, адже було розраховано більше на спекулятивні монополістичні угоди, короткі за часом ринкові “стачки”, а не на синдикати і трести нової промислової епохи.

---

⁴⁶ Журнал Петроградского юридического общества. — 1895. — № 8. — С. 125–142.

⁴⁷ Каминка А. И. Основы предпринимательского права / Под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. — Москва, 2007. — С. 270.

На думку сучасників, кримінальному суду та прокуратурі було абсолютно не під силу стежити за рухом товарних цін, з'ясовувати їх надмірність або відповідність умовам виробництва і торгівлі та причини цього надмірного завищення⁴⁸. Це зумовлювало і нерішучість суддів та кримінального слідства в ухваленні рішень у справах про підприємницькі союзи і їх кваліфікацію з точки зору цивільного і кримінального права.

Отже, підсумовуючи вищенаведений матеріал, слід виділити наступні моменти:

по-перше — в сучасних умовах проблеми державного регулювання ринкових процесів мають неабияку актуальність, адже панування монополій на переважній більшості ринків України незмінно веде до посилення визиску українських громадян за рахунок цінового диктату монополістів. Це своєю чергою через масове зубожіння громадян веде до скорочення населення за рахунок посилення еміграційних процесів, зменшення народжуваності та зростання смертності. На жаль, державні антимонопольні органи як і законодавча база України в цілому не здатні ефективно протистояти посиленню процесів монополізму. Більше того, саме держава стала головним чинником неефективного перерозподілу капіталів у країні, що, своєю чергою, призвело до посилення монополістичних процесів. Саме тому врахування історичного досвіду боротьби з монополізмом в Україні має неабияке значення;

по-друге — визначення категорії монополія в українській науці склалось під впливом людиноненависницьких комуністичних ідей, які пропагували ідеологи більшовизму, цілком і повністю засуджуючи “прогнилий царський режим” та будь-які форми концентрації виробництва і капіталу, прагнучи утвердити думку про важке матеріальне становище широких верств населення та неминучість і закономірність “великої жовтневої соціалістичної революції”. Натомість американські вчені, на світогляді яких не позначився вплив радянської ідеології, підійшли до їх характеристики з принципово інших більш об'єктивних позицій. На їх розумінні цієї категорії позначилося й те, що у США держава ніколи не брала участі в процесах монополізації економіки, а лише їх регулювала;

по-третє — на українських землях Російської імперії місцеві органи самоврядування відігравали ключову роль у протистоянні монополістам. За допомогою такого ефективного засобу як політика такс, який застосовувався в містах, вдавалось контролювати ціни як на продовольство, так і товари першої необхідності. Крім того, завдяки таксам вдавалось контролювати ціни на паливо, проїзд у громадському транспорті та навіть послуги лазень, аптек і лікарів;

---

⁴⁸ Там же.

по-четверте — антимонопольна законодавча база Російської імперії мала глибоку традицію, була досить значною й у свій час досить ефективною, проте вона залишалась консервативною і не встигала за розвитком ринкових процесів таких, як промисловий переворот, концентрація капіталу, поширення практики акціонування підприємств, зростання фондового ринку, становлення масового виробництва та створення важкої індустрії. Саме тому, як засвідчує судова практика, переважна більшість антимонопольних законів залишались лише на папері, а судові процеси проти монополістів не мали перспективи через судову тяганину. Більше того, держава сама брала участь у процесах монополізації з метою швидкого створення транспортної системи та оборонного виробництва. За таких умов міські органи самоврядування залишались сам на сам з монополістами, але застосовуючи політику такс, вони досить ефективно керували процесом аж до Першої світової війни, коли таксування цін на товари призвело до зростання їх дефіциту.

REFERENCES

1. Granovskii, E. L. (1929). *Monopolisticheskij kapitalizm v Rossii*. Moscow. [in Russian].
2. Hlyz, Yu. I. (2016). *Kyivs'ka mis'ka дума: структура, склад hlasnykh, diial'nist' (1871–1914 rr.) (Candidate's thesis)*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Kafengauz, L. B. (1910). *Sindikaty v russkoj zheleznoj promyshlennosti: K voprosu o koncentracii proizvodstva v Rossii*. Moscow. [in Russian].
4. Kaminka, A. I. (2007). *Osnovy predprinimatel'skogo prava* (V. A. Tomsinov, Ed.). Moscow. [in Russian].
5. Kaznacheieva, L. M. (2008). *Volyns'ke dvorians'ke zibrannia (1796–1917): funktsii, struktura, uchast' u systemi orhaniv vlady (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Kruhliak, B. A., & Molchanov, V. B. (2001). *Istoriia ekonomichnykh vchen': Navchal'nyj posibnyk*. Zhytomyr. [in Ukrainian].
7. Kruhliak, M. (Comp.). (2014). *Istoryk Borys Kruhliak: Naukove nadbannia Zhytomyrschyny, Ukrainy i svitu: (Pratsi. Spohady. Materialy)*. Zhytomyr: Vyd-vo "Volyn". [in Ukrainian].
8. Lavrychev, V. Ia. (1988). *Voennyj gosudarstvenno-monopolisticheskij kapitalizm v Rossii*. Moscow. [in Russian].
9. Lazanskaia, T. I., Mashkin, A. N., & Moskvich, L. G. et al. (1991). *Xronika rabocheho dvizheniya na Ukraine (1861–1899)* (A. F. Ovsienko, Ed.). Kyiv. [in Russian].
10. Livshin, Ia. I. (1961). *Monopolii v e'konomike Rossii*. Moscow. [in Russian].
11. Makkonell, K. R., & Briu, S. L. (1999). *E'konomiks: principy, problemy i politika*. Moscow. [in Russian].
12. Pisenko, K. A. (2010). *Razvitie antimonopol'nogo prava: ot mexanizmov protivo-dejstviya lokal'nykh spekulativnykh monopoliiyam do sovremennoj sistemy antimonopol'nogo regulirovaniya*. Moscow. [in Russian].
13. Sarbei, V. G. (Ed.). (1987). *Xronika revolyucionnogo rabocheho dvizheniya na Ukraine (1900–1917): Spravochnik*. Kyiv. [in Russian].

14. Shandra, V. (2016). *Mischans'ki orhany stanovoho samovriaduvannia v Ukraini (kinets' XVIII — pochatok XX st.)* (O. Reient, Ed.). Kyiv. [in Ukrainian].
15. Shpolianskii, D. I. (1953). *Monopolii ugol'no-metallurgicheskoi promyshlennosti Yuga Rossii v nachale XX veka*. Moscow. [in Russian].
16. Tarasov, I. T. (1897). *Ocherk nauki policejskogo prava*. Moscow. [in Russian].
17. Tsyperovich, G. V. (1927). *Sindikaty i tresty v dorevolucionnoj Rossii i v SSSR. Iz istorii organizacii form promyshlennosti za poslednie 50 let* (4th ed.). Leningrad. [in Russian].